

JURAJ BOBER

K nasledujúcim úvahám ma podnietili jednak diskusie o vzťahu jednotlivca a spoločnosti, jednak ma viedla snaha upozorniť na niektoré možnosti využitia teórie systémov a kybernetiky na analýzu spoločenského systému. Hoci sa týmto, prirodzene, nevyčerpávajú všetky stránky dialektiky jednotlivca a spoločnosti, nachádzame tu, podľa môjho názoru, niektoré zaujímavé podnety.

Spoločnosť, ktorá žije na území jedného štátu, považujeme za systém, lebo vieme definovať jej prvky, časti komponenty, ich vlastnosti a vzájomné vzťahy. Spoločnosť je dynamickým systémom, lebo sa mení v čase; je systémom zložitým, lebo zvyčajne pozostáva zo státisícov až miliónov prvkov, medzi ktorými sú vzájomné vzťahy značne komplikované; je systémom stochastickým, lebo v ňom i naň pôsobia i náhodné vplyvy, na základe čoho môžeme robiť pravdepodobnostný odhad jeho vývoja a priebehu rôznych javov v ňom; je systémom *iba* relatívne stabilným, (absolútna stabilita nejestvuje, preto môžu rôzne vplyvy narušiť aj stabilitu socialistickej spoločnosti) a *iba* relatívne izolovaným, lebo je spätý s vonkajším prostredím, ktoré naň pôsobí, a súčasne je vystavené jeho vplyvom.

Pôsobenie vonkajšieho prostredia — prírodného i spoločenského — zohráva vo vývoji spoločenského systému významnú úlohu, už len preto, že sa premieta do činnosti každého príslušníka spoločnosti, nehovoriac o tom, kam vedú pokusy o izoláciu napríklad od svetovej kultúry, vedy, techniky a svetového hospodárstva. Spoločenský systém je schopný oveľa skôr vytvoriť regulátory, ktoré by znemožnili podľahnutiu týmto vplyvom, ako nahradiť škody, ktoré zaviní takáto umelá izolácia.

Ak hráme šach a máme možnosť zvoliť si jeden ťah z viacerých možných, najprv zhodnotíme situáciu na šachovnici a podľa toho sa pre ten-ktorý ťah rozhodneme. Všeobecne sa to dá vyjadriť takto: výber určitého pokračovania zo všetkých možných, ktoré pripúšťa momentálny i pravdepodobný budúci stav, je rozhodovací proces.

Človek prijíma informácie o stave a zmenách prostredia, ktoré obklopuje spoločenský systém, spracováva ich podľa určitých pravidiel a výsledkom tejto jeho činnosti je rozhodnutie opäť v tvare informácie, ktorou podľa postavenia patričného v štruktúre rozhodovacích procesov ovplyvňuje svoje vlastné správanie alebo aj správanie iných. Človek tu vystupuje ako *rozhodovací prvok* spoločenského systému a vyznačuje sa tým, že je schopný aktívne vnímať, t. j. vyberať si informácie pre rozhodovanie, že vytvára aj pravidlá, podľa ktorých sa rozhoduje a ktoré stále zdokonaľuje získavaním nových skúseností. Hodnota rozhodovania závisí od vzdelania, inteligencie, skúsenosti, od schopnosti prispôbiť sa novým podmienkam, požiadavkám doby. Predstava o človeku ako o *univerzálnom* rozhodovacom prvku, t. j. takom, ktorý dokáže rozhodovať v každej funkcii, na každom mieste platí *iba* abstraktne. V prípade konkrétneho jednotlivca je takáto predstava absurdnosťou, ktorá hraničí s predstavou nadčloveka, božstva.

Pravda, aj rozhodnutí v tom-ktorom prípade môže byť niekoľko. Kritériom výberu je cieľ, ktorý vyjadruje záujem rozhodovacieho prvku. Ak teda spoločnosť poveruje niekoho spoločenskou funkciou, vyžaduje od neho, aby ovládal zložité postupy rozhodovania. Týmto poverením vychádza súčasne v ústrety aj záujmu rozhodovacieho prvku, ktorým často býva snaha o maximálne hmotné zabezpečenie, túžba po spoločenskom uplatnení atď.

Každý spoločenský systém sa skladá z podsystémov. Napr. podniky sú podsystémami

z hľadiska celého spoločenského systému a v porovnaní s nimi sú zase podsystemami cechy. Závažnosť rozhodovania závisí jednak od veľkosti, rozsahu podsystemu, ktorého činnosť rozhodovanie ovplyvňuje, jednak od miery voľnosti podsystemu, ktorá sa týmto rozhodovaním znižuje. Ak sa hovorí o riziku, nemožno zabudnúť na zodpovednosť. Obidvoje sa dá vyjadriť pravdepodobnosťou a veľkosťou zisku či straty ako výsledku rozhodnutia. Spravidla rozhodovanie väčšej závažnosti prináša aj väčšie riziko. Riziko narastá aj neúplnosťou informovanosti. Keďže spoločenský systém je systémom stochastickým a nemožno vylúčiť pôsobenie náhodných vplyvov, rast či pokles rizika je často relatívny.

V podstate môžeme hovoriť o troch stránkach spoločenských rozhodovacích procesov: ekonomickej, štátoprávnej a politickej. Keďže najmä v socialistickej spoločnosti sa dost často vzájomne prelnávajú, niekedy je ťažko jednoznačne ich oddeľovať.

Rozhodovacie prvky sú navzájom spojené informačnými väzbami, pričom základom týchto väzieb je osobný záujem. A keďže prenos akejkoľvek spoločenskej informácie sprostredkujú jednotlivci, či skupinky ľudí, ktoré majú individuálne alebo skupinové ciele, snažia sa i prostredníctvom prenosu informácie presadiť vlastné záujmy. Mimochodom, tieto záujmy nebývajú vždy v súlade so záujmami spoločenskými ani v socializme. Tým, že sa informácia prenáša prostredníctvom činnosti ľudí, chybami a nepresnosťami, môže nastať zníženie jej hodnoty. Ešte vážnejšie je, ak sa informácia skresľuje alebo zatajuje zámerne, čo sa tiež dá robiť pri presadzovaní individuálnych či skupinových záujmov. Zámerne skresľovaná informácia môže totiž podstatne a systematicky ovplyvňovať výber rozhodnutí.

Tieto možnosti poskytuje taká štruktúra socialistickej spoločnosti, ktorá delí ľudí na riadiacich a riadených. Vzťah riadiacich a riadených sa dá v istom zmysle chápať ako vzťah dvoch partnerov, hráčov, z ktorých každý usiluje dosiahnuť svoj cieľ. To, čo sa deje pri prenose informácií, môžeme chápať ako ťahy príslušných hráčov. Oboja majú možnosť pred každým ťahom voliť jeden z rôznych variantov: buď odovzdať úplnú, pravdivú informáciu, alebo časť úmyselne skresliť, alebo niektoré jej časti celkom zatajiť. Ak riadiaci majú vlastné metódy kontroly, môžu im riadení prispôbiť svoju činnosť tak, aby riadiaci napriek tejto kontrole dostali skreslenú informáciu. Slovom, každý z partnerov môže výberom informácie, jej skreslením, či zatajením, ovplyvňovať rozhodovanie toho druhého tak, aby presadil svoj záujem. Veľký nesúlad v záujmoch vedie k podstatnému skresľovaniu informácií, čím sa hodnota rozhodovania rapidne znižuje. Poznáme však aj druhú stránku tej istej mince; niekedy sa zámerne skresľujú a zatajujú pravdivé informácie, aby sa dosiahol zdanlivý súlad. (Napríklad v nedávnej minulosti sa neraz zprávy a hlásenia na vyššie miesta robili podľa toho, čo by riadiaci radi počuli a nie podľa toho, ako vyzerala skutočnosť.)

Ako dosiahnuť súlad záujmov, spočívajúci v úsilí dosiahnuť priaznivé výsledky v činnosti celého spoločenského systému? Nakoľko každý prenos informácie je závislý od povahy spoločného záujmu všetkých rozhodovacích prvkov, spoľahlivosť informačnej väzby je zabezpečená iba do tej miery, do akej je zaručený súlad záujmov. Jednotlivec svojím rozhodovaním sa snaží nájsť optimálnu cestu k dosiahnutiu cieľa. Ak však nemá podmienky, v ktorých by mohol toto dosiahnuť, potom jeho rozhodovanie stráca na hodnote, prípadne stráca vôbec zmysel. Preto je celospoločenským záujmom vytvoriť také podmienky, v ktorých by rozhodovanie viedlo optimálnou cestou k cieľu.

Ukazuje sa, že východisko možno hľadať vo vytváraní takej štruktúry rozhodovacích procesov, ktorá by prinášala možnosť uplatnenia všetkým rozhodovacím prvkom spoločenského systému, ktorá by obsahovala určité mechanizmy brániace zbyrokratizovaniu

života v socializme a umocňujúce schopnosť tejto štruktúry byť autoregulačnou aj v zmysle vlastného prekonávania, svojej negácie.

Rozhodovacie prvky majú istú neurčitost rozhodovania, pretože rozhodnutí je niekoľko a ony vyberajú jedno z možných pokračovaní, variantov. Neurčitost všetkých rozhodovacích prvkov spoločenského systému dáva dokopy celkovú neurčitost systému. Odstrániť ju možno primeranou informáciou. Odkiaľ ju vziať, ako získať informáciu, ktorá má koordinovať činnost všetkých rozhodovacích prvkov pri ich pôsobení na prostredie, v čom sa vlastne prejavuje pôsobenie spoločenského systému na toto prostredie?

Pre čiastočné zjednodušenie problému uvažujme iba prírodné prostredie. Spoločnosť naň pôsobí preto, aby získala taký spoločenský produkt, ktorým by mohla uspokojiť potreby jej príslušníkov. Prostriedky, ktoré na to používa, sú obmedzené, čo vyplýva z obmedzených možností i schopností jej príslušníkov, a tiež z obmedzenosti tzv. umelej prírody (to je tá časť prírody, ktorú človek pretvoril a ktorú ovláda). Napriek tejto obmedzenosti jej príslušníkov, teda obmedzenosti rozhodovacích prvkov, koordinácia ich činnosti je nevyhnutná, ak má mať pôsobenie spoločenského systému na prírodu potrebný účinok. Aby mohlo dôjsť ku koordinácii, musí byť najprv známa informácia o potrebách spoločnosti, o jej možnostiach, ako aj o stave prírody. Dôležité je tu zdôrazniť, že jednotlivec je v tomto smere natolko výkonne obmedzený, že nie je v jeho silách zhromažďovať a spracovávať informácie v rozsahu potrebnom pre spoločnosť so státisícami či miliónmi príslušníkov. Dokonca to nie je schopná robiť ani menšia či väčšia skupina ľudí. Preto je nevyhnutná *deľba práce v rozhodovaní*. Akákoľvek informácia potrebná na odstránenie neurčitosti v činnosti rozhodovacích prvkov sa teda nezískava ako výsledok jedného rozhodnutia, ale ako výsledok niekoľkých rozhodnutí istým spôsobom na seba nadväzujúcich.

Štruktúra rozhodovacích procesov je v podstate hierarchickým usporiadaním úrovní, rovín rozhodovacích prvkov. Úrovně jedna na druhú nadväzujú a vzájomne na seba pôsobia. Základňu štruktúry tvoria tie rozhodovacie prvky, ktoré sú v priamom dotyku s prostredím.

Pri tvorbe štruktúry rozhodovacích procesov platia isté zásady: Čím je väčšia vzdialenosť tej-ktorej úrovne od uvedenej základne, tým ťažšie získavajú vyššie miesta informácie o možnostiach rozhodovacích prvkov na základni, o ich potrebách a o podrobnej situácii na jednotlivých pracoviskách. Čím je táto vzdialenosť menšia, tým ťažšie sa zase získava informácia o potrebách a možnostiach celej spoločnosti, ako aj o stave celého prostredia. Na vyššie miesta, k rozhodovacím prvkom na vyššej úrovni postupujú informácie smerom od základne. Často ich prenášajú tí istí pracovníci, ktorí potom tiež rozhodujú smerom dole, alebo sú na to zvláštne orgány.

Každé miesto v štruktúre rozhodovacích procesov má obmedzenú kapacitu prenosu i spracovania informácií. Preto sa musí prenášaná informácia redukovať. Inými slovami, z určitého miesta štruktúry sa dostáva už iba tá časť informácie, ktorú vyššie miesta nevyhnutne potrebujú k rozhodovaniu. To, prirodzene, nesie so sebou rad problémov a zároven nevyhnutností. Jedna z nich — a veľmi vážna — je tá, že vyššie miesta nemôžu vydávať také rozhodnutia, ktoré by odstránili všetku neurčitost v rozhodovaní prvkov na nižšej úrovni, prípadne na základni. Nemôžu, ani si to nesmú nárokovať už z toho jednoduchého dôvodu, že každá redukcia informácie je spätá jednak so značným rizikom nesprávneho rozhodnutia, a jednak s tým, že neúplná informácia nemôže zaručiť optimálne rozhodovanie. Preto je nevyhnutné, aby nižšie miesta doplňali informácie prijaté zhora vlastným, samostatným rozhodovaním.

Donedávna vo väčšine socialistických krajín všeobecne prevládal názor, že to hlavné, čo človek socialistickej spoločnosti potrebuje k šťastnému životu, je iba zabezpečenie

maximálneho uspokojenia neustále rastúcich materiálnych a kultúrnych potrieb, čo v teórii vyjadroval základný ekonomický zákon socializmu. Ukazuje sa však, že v procese nevyhnutného prehlbovania demokracie sa tieto potreby človeka rozširujú aj na *možnosť rozhodovania*. Tento druh potreby prýšťa zo samej podstaty človeka: ako mysliaci tvor si opodstatnene nárokuje právo rozhodovať sám o sebe, o spoločnosti, ktoré vytváram, aby som zachoval svoju existenciu a rozvíjal svoje schopnosti, pričom akceptujem aj nároky a požiadavky tohto spoločenstva voči mne. Ak sa človeku táto možnosť nedostáva, postupne sa zbavuje zodpovednosti za ďalší osud spoločenstva, ktorého je príslušníkom, odcudzuje sa mu, dochádza k úplnému nesúladu záujmov medzi jednotlivcom a spoločnosťou.

Táto situácia je nám dobre známa z nedávnej minulosti, keď namiesto demokratického centralizmu ako jedného z najzákladnejších princípov socializmu zavládol prísny, absolutistický centralizmus, zachvacujúci všetky oblasti nášho života, či už výrobnú, politickú alebo kultúrnu. Tento centralizmus, v podstate znamenal sústredenie moci do rúk jednotlivca, prípadne malej do seba uzavretej skupinky, ktorá dosadzovala na podriadené funkcie predovšetkým seba oddaných ľudí, ktorí túto svoju oddanosť často dokazovali slepou poslušnosťou, prikyvovaním bez vlastnej myšlienky, prípadne pochlebovaním a päťolízáčstvom. A tak postupne zo spoločenských orgánov vznikali abstraktné, od záujmov jednotlivca odtrhnuté, a teda často aj proti nemu pôsobiace orgány, pričom sa záujmy týchto orgánov vyhlasovali sa záujmy celospoločenské a záujmy jednotlivca za záujmy individualistické, subjektivistické (čo je značne paradoxné, pretože v týchto orgánoch odtrhnutých od potrieb človeka sa môžu takéto tendencie prejavovať oveľa zákonitejšie a majú pritom celospoločenský dosah). Záujmy jednotlivca sa brali do úvahy len veľmi málo, prípadne iba v heslách a propagande. Tým sa aktivita jednotlivca neustále otupovala a jeho zainteresovanosť na rozvoji spoločenského systému, na ktorom mu ešte prednedávnom tak veľmi záležalo, lebo v ňom videl splnenie svojich túžob a ideálov, rapídne klesala. V mnohých prípadoch dosiahla úroveň ľahostajnosti a nezájumu alebo sa zvrhla na púhy záujem čo najviac získať pre seba a čo najmenej za to spoločnosti dať.

Vznikol tento stav len ako dôsledok deformácií v období stalinizmu alebo sa môže do takého stavu zákonite dostať socializmus v rôznych fázach vývoja, s rôznymi štruktúrami rozhodovacích procesov, ak sa daná štruktúra považuje za samospasiteľnú, ak nastane totálne sebauspokojenie s daným stavom, ak v spoločenskom systéme nejestvujú také mechanizmy, ktoré vytvárajú podmienky pre dialektické prekonanie, pre vlastnú negáciu jestvujúcej štruktúry socialistického spoločenského systému?

Po období, v ktorom sa za všeobecne platné uznávalo, že človek je súhrnom spoločenských vzťahov, nastáva nové, v ktorom sa zdôrazňuje nevyhnutnosť dialektického ponímania jednotlivca a spoločnosti a pod tým sa chápe to, že človek vytvára spoločenské vzťahy a súčasne je nimi vytváraný. Domnievam sa však, že ani tu nie je teoretické — a tým menej praktické — východisko. Pod spoločnosťou sa dnes všeobecne rozumie spoločenský systém v zmysle do štátnych útvarov organizovaných rôznych skupín a spoločností ľudí. Človek však vytváral tieto skupiny a spoločenstvá už vtedy, keď ešte v takom zmysle spoločenský systém nejestvoval. A príčiny, pre ktoré sa v konečnom dôsledku zgrupoval do takýchto veľkých a rozsiahlych útvarov (často tu pôsobili aj rôzne náhodné vplyvy), čiže pre ktoré *vytvoril* spoločenský systém v určitom štádiu ľudských dejín, sa dajú azda hľadať v snahe o zachovanie vlastnej existencie. Organizovaná skupina, spoločenstvo sa totiž vie lepšie brániť pred nepriaznivými vplyvmi prostredia, využíva túto možnosť, vytvára také skupiny, spoločenstvá a vtlača im aj svoj cieľ. Preto pod potrebami spoločnosti je vždy nevyhnutné vidieť potreby

jej príslušníkov, a z toho vyplýva aj nevyhnutnosť organizovať, usporiadať spoločenský systém tak, aby dosahoval priaznivé hospodárske výsledky a zároveň aj vyhovoval záujmom jeho príslušníkov.

Ako vidno z týchto úvah, dialektické vzájomné pôsobenie jednotlivca a spoločnosti nielenže v nijakom prípade nemožno chápať tak, že si spoločnosť podriaďuje jednotlivca, ale že dokonca v dialektickom ponímaní tohto pôsobenia treba klást dôraz na jednotlivca, lebo on ako rozhodovací prvok spoločenského systému vytvára tento systém, ktorý je preňho iba miestom, kde realizuje svoje ľudské i spoločenské bytie, a rozhoduje o jeho bytí, či nebytí, o jeho regresii či pokroku. Pritom pripúšťam, že tento dôraz sa mení v sociálnych revolúciách, v etape boja za uchopenie moci novou triedou, keď sú rozhodujúce masy a jednotlivec ustupuje do pozadia. Sociálne revolúcie sú však zvláštnym, medzným prípadom spoločenských premien. No z hľadiska ďalšieho vývoja socializmu po uchopení moci robotníckou triedou a jej predvojom je dôležité posudzovať túto otázku ináč. Napokon masy sa zúčastňujú sociálnych revolúcií s vedomím, že si *vytvárajú* novú spoločnosť, ktorá im jednak zabezpečí všetky potreby a jednak umožní uplatniť a rozvinúť všetky vlastnosti už nie ako mase, ale ako jednotlivcovi. Tým viac to platí v takých krajinách, v ktorých sa nadväzuje na vymoženosti buržoáznej demokracie.

Najdôležitejší v štruktúre rozhodovacích procesov je výber schopných ľudí na vedúce miesta. V tomto bode je každá štruktúra najzraniteľnejšia. Všeobecne je síce známe, že vrcholné spoločenské rozhodovanie si vyžaduje ľudí, ktorí pre to majú primerané schopnosti, vzdelanie, inteligenciu, skúsenosti a morálne vlastnosti. Ako však dosiahnuť, aby sa pre funkcie na vyšších miestach nevyberali ľudia podľa privilégií, ale z hľadiska záujmu tých rozhodovacích prvkov, ktoré tvoria základňu?

V tejto súvislosti je nanajvýš aktuálna otázka, v čom spočíva účasť pracujúcich na riadení spoločnosti. Táto požiadavka sa totiž príliš častým opakovaním stala okrídlenou frázoou bez toho, aby sa v tom-ktorom období vývoja socializmu dôkladnejšie analyzovalo a ukázalo, v čom spočíva vlastne účasť pracujúcich na riadení. Pri doterajšej štruktúre rozhodovacích procesov u nás bolo jasné, že majster nemôže riadiť všetky podniky, ktoré spadajú pod jedno ministerstvo, že riaditeľ jedného podniku nemôže riadiť celé hospodárstvo atď. Nová štruktúra kladie už oveľa väčší dôraz na aktivitu jednotlivca, vytvára aj väčšie možnosti pre uplatnenie a rozvíjanie osobných vlastností. Dôležité je však vedieť, že sa to zatiaľ týka iba štruktúry ekonomických rozhodovacích procesov, čiže iba jednej stránky štruktúry rozhodovacích procesov v socialistickej spoločenskej systéme. Ani v novej štruktúre — rovnako ako v každej ďalšej, ktorá by mala byť dialektickým prekonaním predošlej — pod účasťou pracujúcich na riadení nebudeme rozumieť priame zasahovanie každého jednotlivca do riadenia celej socialistickej spoločnosti. Napokon medzi jednotlivými úrovňami rozhodovacích procesov sú kvalitatívne rozdiely, ktoré nevyhnutne musíme brať do úvahy. Avšak ide o to, aby sa zabránilo zbyrokratizovaniu, odtrhnutiu od záujmov jednotlivcov tých úrovní rozhodovacích procesov, ktoré sú nad základňou. Každý jednotlivec ako rozhodovací prvok má v štruktúre rozhodovacích procesov odlišnú funkciu. Keďže táto štruktúra nie je raz navždy daná, mení sa v čase, ani táto funkcia nie je raz navždy daná. Preto pravidelná výmena na všetkých úrovniach rozhodovacích procesov je jedným z hlavných predpokladov vlastného prekonávania jestvujúcej štruktúry. Ďalej je dôležité, aby táto štruktúra umožňovala každému jednotlivcovi zastávať také miesto, ktoré zodpovedá jeho schopnostiam, vzdelaniu, skúsenostiam a morálnym vlastnostiam, aby rozhodovacie prvky na základni mohli vplývať na rozhodovanie rozhodovacích prvkov na vyšších miestach, či už tým, že sa môžu samostatne rozhodnúť o obsadení vyšších miest tajnými voľbami, pri mož-

nosti výberu kandidátov, alebo verejnou kontrolou, ktorá predpokladá, že rozhodovanie všetkých rozhodovacích prvkov aj v najvyšších spoločenských orgánoch je verejne známe atď. V podstate ide o proces nepretržitého vytvárania, prehĺbovania a pretvárania podmienok, v ktorých si človek socialistickej spoločnosti zachováva trvalý pocit, že na ňom záleží, že tvorí túto spoločnosť práve svojím rozhodovaním.